

अरुण काळे यांच्या कवितेची भाषा आणि शैली

अरुण काळे यांच्या कवितेतील आशयसूत्रे आणि आविष्कारतंत्राचा विचार केल्यानंतर आता आपणांस अरुण काळे यांच्या कवितेची भाषा व शैलीचा या प्रकरणात अभ्यास करावयाचा आहे.

भाषा हे संप्रेक्षणाचे एक साधन आहे. वेगवेगळ्या प्रकारचे विशिष्ट ऐकण्याचे उच्चार करून माणूस भाषेचे संदेशवहन करित असतो. भाषेमुळे माणसे जवळ येवून समूहात राहू शकतात. भाषेमुळे समूहाचे सर्व दैनंदिन व्यवहार सुलभपणे होवू शकतात असे भालचंद्र नेमाडे म्हणतात. “मानववंश शास्त्रज्ञांच्या मते सुमारे 40 लक्ष वर्षापूर्वी मानव व्दिपाद झाला, तेव्हापासून 20 लक्ष वर्षे मानवी मेंदूमध्ये भाषेचे केंद्र एक जीवनशास्त्रीय गरज म्हणून विकसित होत गेले. त्यानंतर भाषेला अनुसरून मानवाची संवेदनशीलता घडत गेली. सुमारे 50 हजार वर्षापूर्वी मानवाची समृद्ध संवेदनशीलता घडत गेली. त्याच सुमारास जगभरच्या सर्व मानवी समूहांच्या भाषा घडू लागल्या. सुमारे 10 हजार वर्षापूर्वी ह्या सर्व भाषा संदेशवहनाच्या लवचिक, सक्षम व समृद्ध व्यवस्था म्हणून वापरल्या जाऊ लागल्या असाव्यात यानंतर जगात निरनिराळ्या ठिकाणी भाषा लिहिल्या जाण्यासाठी लागणाऱ्या लिपी चित्रांच्या स्वरूपातून अक्षरापर्यंत उत्क्रांत होत अस्तित्वात आल्या. समाजाचे नियंत्रण भाषेच्या साधनाने होऊ लागले. त्यामुळे भाषेला एक पायाभूत सामाजिक संस्था म्हटले जाते. त्याचबरोबर मानवाची आंतरिक विचारशक्तीही भाषेच्या प्रवाहाखाली तयार होऊ लागली. साहित्याच्या इतिहासात भाषेचे हे उत्क्रांत स्वरूप पाहता येते.”¹

कोणतीही भाषा प्रथम बोलण्यासाठी वापरली जाते. तसेच अनेक भाषा या लेखनात ही येत असतात. भाषा हे साहित्याचे माध्यम आहे. कारण भाषेचा साहित्यातील विविध वाङ्मय प्रकारासाठी, लेखन करण्यासाठी साधन म्हणून उपयोग करतात. भालचंद्र नेमाडे म्हणतात. “ भाषा सर्वाना समजावी ,असा नियामक आदर्श दंडक प्रत्येक भाषिक समूहात असतो. परंतु

याचबरोबर भाषा प्रत्येकजण अशी बोलतो,त्या स्वाभाविकतेलाही मान्यता दिली पाहिजे, अशीही प्राकृतता भाषेला असते. ह्यामूळे भाषेची हुकूमत प्रत्येक व्यक्तीवर असते. तसेच प्रत्येक व्यक्तीचाही भाषेवर अधिकार असतो. त्यामूळे भाषेचे सर्व भेद नैसर्गिक मानून एकाच भाषिक समूहात व्यवसायानुरूप ,वयानुरूप ,लिंगानुरूप शिक्षणाच्या पातळीनुसार ,प्रसंगानुसार वापरली जाणारी निरनिराळी रूपे साहित्याच्या भाषेत महत्वाची मानली जातात.”²

व्यवहारापेक्षा कवितेची भाषा निराळी असते. कवितेमध्ये शब्दांचा वापर मोठ्या प्रमाणात करतात. कवी अनेकदा नवीन शब्द घडवितात किंवा शब्दांनाच स्वरूप देतात. कवितेच्या भाषेविषयी विवेचन करताना रमेश धोंगडे म्हणतात “काव्य आणि सर्वसामान्य भाषाव्यवहार यांची तुलना करताना याकोबसन यांनी असे म्हटले आहे की माहिती देणे किंवा सामाजिक सौहार्द निर्माण करणे ही सर्वसामान्य व्यवहारातील भाषेची कामे असतात. तर काव्यामध्ये भाषेचे मुख्य काम सौंदर्यनिर्मिती हे असते. काव्यात भाषा स्वतःच्याच प्रेमात पडते. स्वतःमध्ये रस घेऊन श्रोत्याला मोहित करणे हे काव्य भाषेचे प्रमुख उद्दिष्ट्य असते. शैलीविज्ञानाच्या अंगाने काव्याच्या भाषेचे हे कार्य निरखण्यासाठी श्रोत्यांची किंवा वाचकांची स्वतःची भाषा, त्यांचा स्वतःचा भाषाव्यवहार, त्यांची स्वतःची भाषा व्यवहाराची शैली यांची जाणीव पुरेशी असते. कवितेतील चमत्कृती, मग ती शब्दांची असेल किंवा अर्थाची असेल, ही कवितेच्या शैलीची प्रमुख अंगे असते आणि ही चमत्कृती आणण्यासाठी प्रतीत होण्यासाठी वाचकाला एरव्हीच्या भाषाव्यवहारातील साचेबंदपणाचे, सवयीचे चमत्कृती, हीनतेचे भान असावे लागते.”³

प्रत्येक कवी हा आपल्या कवितेत भाषेचे रूप वापरीत असतो. आणि प्रत्येक रूप हे भाषेतून निवडीत असतो. म्हणून कवितेचे स्वरूप स्वतःला व इतरांना समजण्यासाठी भाषाशास्त्रीय पध्दतीनुसार कवितेची व्यवस्थित मांडणी करणे आवश्यक असते. कवितेची मांडणी कशाप्रकारे असावी. याविषयी विवेचन करताना वसंत आबाजी डहाके म्हणतात. “कवितेचा विचार करीत असताना वर्ण, पद, वाक्य आणि प्रबंध अशा क्रमाने जाणे योग्य

ठरावे. वर्णाचा समुदाय म्हणजे पद. पदांचा समुदाय म्हणजे वाक्य, वाक्याचा समुदाय म्हणजे प्रबंध. प्रबंध म्हणजे एक संपूर्ण कविता. प्रबंधातले हे सर्व समुदाय परस्परसंबंधी असतात. त्यांची जुळणी किंवा मांडणी काव्यार्थव्यंजक असते. तेच परस्पर संबुध्दतेचे सूत्र असते. जुळणीला, मांडणीला संघटना असे म्हटले आहे. प्रबंध अनेक संघटनांनी संघटित झालेला असतो. तो अनेक दिव्यांनी झुंबर लखलखून जावे तसा प्रकाशित होतो. तेव्हा संपूर्ण कवितेच्या संघटनेतील, निरनिराळ्या काव्यार्थरंजक संघटनांचे औचित्य ध्यानात येते. या जुळणीमागे काव्यर्थखेरीज दुसरे कोणतेही तत्व नसते. पदांना, वाक्यांना संघटनेतच काव्यार्थ व्यक्त करण्याचे सामर्थ्य प्राप्त झालेले असते. ”⁴

प्रस्तुत प्रकरणात अरुण काळे यांच्या कवितेच्या भाषा आणि शैलीचा अभ्यास करावयाचा आहे. शब्दांचे रूप अलंकार प्रतिमांचा वापर इत्यादि गोष्टी कवितेतील भाषेच्या रूपाच्या मांडणीला मदत करतात. कवितेतील अर्थ स्पष्ट न होऊ देता कवितेची मांडणी करतो. यातून कवितेतील अर्थ शोधून काढण्याचे कार्य तो वाचकांसमोर ठेवतो. याविषयी भालचंद्र नेमाडे म्हणतात, “एका लेखकाच्या सुरवातीच्या लेखनापासून शेवटच्या कृतीपर्यंत हळूहळू बदल घडत जाताना दिसली तरी ठराविक मर्यादेपलीकडे त्याची शैली आमूलाग्र बदलत नाही. कारण त्याची भाषा त्याच्या मानसिक घडणीशी आणि अनुभवक्षेत्राशी अतूटपणे जुडलेली असते. जी भाषिक रूपे त्याच्या साहित्यात वारंवार येतात, ती त्याचा मानसशास्त्रीय कल दाखवितात, आणि ज्या प्रमाणात ही रूपे येतात. त्या प्रमाणात त्याचे अंतर्विश्व प्रकट होत राहते. ”⁵

अरुण काळे यांच्या कवितेतील प्रतिमा सृष्टी विलक्षण अशी आहे. वेगवेगळ्या प्रतिमा त्यांच्या कवितेत आढळून येतात. अरुण काळे हा मूल्यनिष्ठा जोपासणारा कवी आहे. तो आपल्या कवितेतून नैतिकतेचा जोरदार पुरस्कार करतो. काळे यांनी यासाठी अनेक उदाहरणे देवून प्रतिमा प्रतीकांचा वापर केलेला दिसून येतो.

‘अरुण काळे !

एके-47 चा किंवा पुरस्कारांचा

आपल्यावर हेतो जो वार

तो बसतो कवितेवर

परचक्रासारखे हे हल्ले

परतवावे लागनात. ’

(अरुण काळे सोबत शिराळात / नंतर आलेले लोक - 90)

पावसाळ्यात पूरामुळे हकनाक बळी गेलेले आहेत. तसेच अंधारात माळावरची राने-घरे पूरामुळे उध्वस्त झाल्याचे काळे सांगतात. काळेंनी आदिवासींच्या जीवनाची कहानी आपल्या डोळ्यांसमोर ठेवलेली आहे. तसेच काळे यांनी सामाजिक वेदनांची जाणीव ठेवून प्रतिमासृष्टीला एक वेगळे भान असल्याचे दाखवून दिले आहे.

अरुण काळे यांचे ‘रॉकगार्डन’, ‘सावरनचे शहर’, ‘नंतर आलेले लोक’ हे तीन काव्यसंग्रह आहेत. या काव्यसंग्रहातून काळे यांनी वेगवेगळी प्रतिमा-प्रतीके वापरलेली दिसतात. काळे यांनी डॉ.बाबासाहेब आंबेडकरांचे विचार मांडताना सूर्यानेही स्वतःला भीमराव म्हणून घ्यावे. एवढं तुझे मोठेपण इथे डॉ.बाबासाहेब आंबेडकरांना सूर्याची प्रतिमा वापरलेली दिसून येते, काळेंनी आपल्या कवितेत रमाबाई, महात्मा फुले या थोर पुरुषांचा व स्त्रीयांचा दाखला कवितेतून दिलेला दिसून येतो. काळे यांनी कवितेत अतिशय, सरळ, साध्या, सोप्या शब्दात वर्णन केलेले आहे. काळे यांनी छत्रपती शाहू महाराज या थोर पुरुषांची प्रतिमा डोळ्यासमोर ठेवून तत्वज्ञान आणि कार्य आपल्या कवितेतून मांडलेले दिसते.

“रकतात रुजलेल्या या बोरी-बाभळी

आणि करवंदीच्या जाळी

घायकुतीला आलेली ही बेटं घायपाताची

ही पिरगळलेली वेदना साबरांची

चिल्लारीची ,निवडूंग व शेरांची ”

(रक्तात रुजलेल्या या बोरी-बाभळी / रॉकगार्डन - 33)

अरुण काळे यांच्या कवितेत बोलीभाषेचा मोठ्या प्रमाणात वापर झालेला दिसून येतो. बोलीभाषा ही कवितेची भाषा बनून येत असते.काळेंची कविता अनेक भाषिक रुपाना कवटाळते. प्रादेशिक बोली, घरगुती बोली, भाषा, विविध जाती, पोटजातीची अधोविश्वाची, भाषागिरीची, टपोरी लोकांची, भिकाऱ्यांची, फकीरांची, टिनटप्पर रद्दी, लोंखडवाल्यांची तुरुंगातील कैद्यांची, आयाभैनीची आणि बापलेकासह संगणक युग आणि आयटी पार्काची अशा अनेक भाषांचा वापर काळेंनी केला आहे. या विषयी इंद्रजित भालेराव म्हणतात. “चक्रव्यूहात सापडलेल्या दलित कवितेला बाहेर काढण्याची ताकद असलेला समकालीन एकमेव कमी म्हणून अरुण काळे यांच्याकडे पाहिले जाते. कवीला लहान करणाऱ्या अनेक मोहापासून कोसे दूर असलेला आणि समकालाचे जबरदस्त आकलन असलेला अरुण काळे हा आजचा महत्वाचा कवी आहे.”⁶

काळेंनी भाषेचे कोणतेही क्षेत्र वगळलेले नाही. प्रत्यक्ष जगणे, जगण्याचा अनुभव यांच्याशी जोडल्यामुळे त्यांची कविता ही अर्थमय होते. नियम व व्याकरण या भाषा व्यवस्थेला मानण्याचा एक मार्ग म्हणून या भाषिक स्तरांचे अधिक्थ कवितेच्या केंद्रस्थानावर येते. कवितेतील भाषिक स्वरूप वाचकांना भारून टाकते.

त्याच्या हाकेला ओ देवून

पिंपळाने बाहेर काढली

काषाय वस्त्रे मनात ठेवलेली

झटकले अंग आणि

पळून गेला मुंज्या

उडून गेली वटवाघळं

गळून पडली वडाची साल

पिंपळाला लावलेली

(त्याच्या हाकेने / रॉकगार्डन पृ. 35)

या कवितेत शहरी वातावरणाने एकूण मुक्त मानवीय रूपी झाडांना कैद करून ठेवले आहे. याची अप्रतिम अशी प्रतिमा वापरून काळे यांनी अनेक उदाहरणांच्या मदतीने या कवितेत एक वेगळ्या स्वरुपाची मांडणी केलेली आहे. त्यामुळे ही कविता प्रतिमांनी निर्माण झालेली दिसून येते.

अरुण काळे हे ज्याप्रमाणे आंबेडकरांच्या विचारांचा कार्यकर्ता आहे. त्याप्रमाणे आपल्या चळवळीत वृत्ती आणि गुणदोष यांचे प्रसंग आपल्या कवितेतून लिहितात.

साहेब, तुमच्या पायाच्या पुण्याईनं

आपुन एकदम सुखात हाय !

घर स्लम एरियात हाय

उन्हाळयात पत्रं तापत्यात

पावसात पाणी गळतं

हिवाळयात वारं घुसतं

गटारीचा तरास, डास, मच्छर हायेत !

पण ते कुठं नाय ?

घर, सोत्ताचं हाय

साहेब तुमच्या पायांच्या पुण्याईनं

आपुन एकदम सुखात हाय ।

(पायाच्या पुण्याईन / रॉकगार्डन - 49)

या कवितेतील सामान्य कार्यकर्त्यांचे मनोगत त्यांच्या बोलीभाषेतच मांडून त्याची मनोवस्था आधिक ठळक केली आहे.

काळेंच्या कवितेत बोलीचा वापर मोठ्या प्रमाणात झाला आहे. व्यक्तीची मनोअवस्था, प्रसंगाची स्थिती याबोली भाषेतून घडविले आहे.

काचा पत्रं येचायचं निमित्त झालं,
गोळीनं काळजाचा ठाव घेतला,
म्हणलं, नका जाऊ
करफी आडर हाये,
'नाट नको लावू,
दोन पैशे मिळत्यात

(कच्च्या माणसाचं अर्थकारण / सायरनचे शहर -36)

किर्रं कच्च आवाज, जिवल्याची माय, सोमा, शिंगाडा, आ आनशे, चिंधं, दामू अरे राकेलचा टस्क उलथला धावा किंवा आयटीचा रेडलाईट एरिया झलक या कवितेतील महानगरातील बारबाला स्त्रिया - काय व बाय - काय होय म्हणती ? कशी दिली कंची, किती पायजे, क्रेडिट कार्डची चालतं, लय काय काय हाय, मुजीकमधीपण हाय , आम्ही इंद्राच्या बासया बारांगणा केला आहे. या पध्दतीने आपल्या बोली भाषेतून त्या प्रकट होतात.

महानगरीय व दलित पर्यावरणाच्या अनुषंगाने वेगवेगळ्या प्रतिमा काळें याच्या कवितेत दिसतात. अशा विलक्षण प्रतिमांच्या वापरामुळे अरुण काळे यांची कविता 1980 नंतरच्या एकूण मराठी कवितेत स्वतःची नवी ओळख दाखवताना दिसते.

अरुण काळे यांनी महानगरीय व दलित वर्गाच्या अनुषंगाने प्रतिमा-प्रतीकांचा वापर केलेला दिसून येतो. त्यांनी शक्ती मानल्या जाणाऱ्या ईश्वराशी 'माज' ही प्रतिमा म्हणजे निर्मितीचा ईश्वर आहे. क्रांतिबा आणि क्रांतिसूर्य या प्रतिमांमुळे मानवी मुल्यांचा आणि समताधिष्ठित समाज रचनेचा विचार केलेला आहे. समाजाचे रूप साकारणाऱ्या शहराला एक नवा अर्थ मिळण्यापूर्वी अर्थानाचे रूप प्रधान केले आहे. म्हणून माणसाला नाकारणाऱ्या अभद्र शक्तीचे प्रतीक रूप सायरनच्या शहराला मिळाले आहे. तसेच तक्षक, अमृतनाक, रमाई या

सोप्या प्रतिमा स्पष्ट होतात. रमाईचा साधेपणा थोर आहे, प्रज्ञासूर्याची छाया त्याच्याहून मोठी आहे. एक व्यक्ती म्हणून, बायको म्हणून, मूर्ती म्हणून आंबेडकरांना साथ देणाऱ्या रमाईचे रूपक चित्रण येते.

म्हणूनच आज मुक्त स्त्रिया
 भिंतीला खेटल्याप्रमाणे बसतात
 बस, रेल्वेत, सार्वजनिक
 जीवनव्यवहारात स्वच्छ मनाने
 सन्मान स्थान दिलेत तुम्ही उभयतांनी
 गणल्या गेलेल्या शूद्र स्त्रियांना
 मोरपंखाचे पिसारे मिळाले
 मुक्त चिवचिव मिळाली.

(रमाई /सायरनचे शहर - 46)

मराठी कवितेत कवी यशवंताची 'आई' अमर झाली आहे. तसेच दलित कवितेतील नामदेव ढसाळ, निंबाळकर, विजयकुमार गवई यांच्या कवितेतील 'आई' वास्तवाच्या भूमीवरील जिवंत प्रतिमा आहेत.

'सायरनचे शहर' मधील कवितेत कवीने कार्यकर्त्याला 'रावणाचे' प्रतीक वापरलेले आहे रावण हा संघर्षाचा रूपक मानतो. काळे यांच्या कवितेत प्रतिमा - प्रतीकांचा वापर वैशिष्ट्यपूर्णरितीने केलेला दिसून येतो. सुरुवातीच्या दलित कवितेत प्रतिमांचे जग आलेले दिसून येते.

अंधारभर जडावलेल्या हाताना
 सकाळी त्याने धार प्रदान केली
 धारेवरून अंगठा फिरवता
 एकलव्याची याद आली

याप्रमाणे 'अंधार' आणि 'सूर्य' या जोडप्रतिमा आलेल्या दिसतात. पुढे-पुढे हा उजेड त्यांना बनावट वाटायला लागतो. तसेच सायरनच्या शहरापासून आपल्या सभोवताली पर्यावरणातील प्रतिमांचा वापर केला. 'नंतर आलेले लोक' मधील प्रतिमासृष्टी ही ढसाळ चित्रे - कोलटकरांच्या परंपरेशी नाते सांगताना दिसते. या प्रतिमा अशा सुकलेल्या वांग्यासारखे स्तन, लुतभरलं कुत्रं, रिकामचोट चर्चिक, उदास वाळलेल्या ढपलीसारखी स्त्री, ॲटोमॅटिक उगवणाऱ्या बागा, पुर्नवसणाच्या छत्र्या, मंदबुध्दीच्या गर्भवती माद्या, पानझडीची माणसं, मूल्यवस्थेचा सांड, हमखास संततीचं झवणंगांड नाटक, संवेदनेचा कंडक्टर- सर्वकष लढाऊ जनुक, बाटलीक पेयांचे शीतयुद्ध, लीक झालेल्या सांस्कृतिक तोट्या, वैचारिक चळवळीचे वक्रस्थान, परततत्वाची पाचर, नाव लिवा म्हणणारी माता, वामन दादा कर्डक यांच्या एका रचनेतील बंदूरं शिपया म्हणणारी भगिनी आणि भुजंग मेश्राम यांच्या 'बाजारहाट' या कवितेतील माता या सर्वच प्रतिमा जीवनसंघर्षाच्या भूमिवरील प्रतिमा आहेत. अरुण काळे यांच्या कवितेतील आईचे रूप मराठी कवितेतील आईच्या रूपापेक्षा भिन्न आहे आणि दलित कवितेतील रूपापेक्षा वेगळे असल्याचे दिसून येते. एक व्यक्ती, माणूस म्हणून आई अधिकच उठून दिसते.

“ह्या सांस्कृतिक बेळीपणावर

तू किती झोकून घावंस

एक बांगडी फुटली तिथं

चिंधीला बांधावस

शेजारच्या लग्न धरून उरलेली

मेंदी आली अन तू ही सारवली

शेणासारखी हातावर

वाघिणीसारखी बलदंड तू

गावकुत्र्यांना पाहून पदर घेणारी तू”

(आई : एक व्यक्तिमत्व / सायरनचे शहर, - 23)

अरुण काळे यांची कविता बांधिलकी, स्वीकारवृत्ती, तत्त्वज्ञान त्यांच्या कवितेने स्पष्ट केले आहे. मानवतावादाचा मानसन्मान म्हणूनच त्यांच्या कवितेचे मोलही अधिकच वाढलेले आहे. बुद्धांच्या विचाराने वाढलेला त्याने स्वतःचे अस्तित्व निर्माण केले. काळे यांच्या कवितेत बुद्धप्रतिमा आकारलेल्या आहेत.

“ खपलीची वाट बघण्यात

पिढ्यांची चिघळणूक झाली

खपलीशिवाय जखमा भरून निघतात

प्रक्रिया संपवता येते.

त्या बुलंद डॉक्टरच्या दिशादर्शी

बोटाने मार्ग दाखविला ”

(दिशादर्शी बोट / रॉकगार्डन, - 38)

बाबासाहेबांच्या कार्याचे महत्त्व त्या दिशेने वळवण्याचा मार्ग डॉक्टरच्या ‘दिशादर्शी बोटाने’ दाखवला. अशी विसाव्या शतकाची आंबेडकरी प्रतिमा अरुण काळे यांच्या कवितेने मांडलेली आहे. या प्रतिमेने व्यवस्थेच्या अंगातील मूळाक्षरांचा अर्थच बदलून टाकलेला दिसून येतो. दलित कवितेत सूर्य ही प्रतिमा आलेली दिसते. सर्व कवींनी मुक्तीचे, प्रजननाचे प्रतीक म्हणून सूर्याकडे पाहिलेले आहे. अरुण काळे यांच्या कवितेने भीमरावांच्याकडे पाहिलेले दिसून येते. माणूस म्हणून मानसन्मान मिळवून देण्यासाठी सूर्याने काहीही केलेले दिसून येत नाही. ते डॉ.बाबासाहेब आंबेडकरांनी केले. सूर्याने लाखोंना जन्म दिला पण सन्मान दिला नाही. सूर्याने प्राण्याला माणूस बनविलेले नाही. पण आंबेडकरांनी सर्व काही तसे करून दाखविले. काळेंनी सांस्कृतिक घडामोडीचे वर्णन अधिक गडद करून दाखविले आहे. हा काळवंडलेपणा अपराधी नसणाऱ्यांना शिक्षा करणाऱ्या व्यवस्थेचा समाचार घेतो. काळ्या

रंगाचा समावेश त्यांच्या कवितेने मांडलेला आहे. काळे पाणी, काळे पर्वत, काळी बलात्कारीत रात्र, काळे कायदे, काळे ढग, कृष्ण पक्ष अशी अनेक प्रतीके कवितेतून वापरलेली दिसतात. त्यामुळे काळे यांच्या कवितेत अशा प्रतीकांचा वापर अधिक प्रमाणात झाल्यामुळे कवितेत वेगळे भान निर्माण झाले. त्यामुळे काळे यांची कविता ही एक दिशादर्शी कविता वाटते. यांच्या कवितेत एक उठावदारपणा दिसून येतो.

माणसाच्या संदर्भात जाणिवांच्या घटकांना तिने हात घातला. काळ आणि कायदा यांनी मानवी अस्तित्व हिरावून घेतले. निसर्गातील पवित्र गोष्ट ही 'पाणी' हे काळे यांनी निसर्गाविषयी प्रतिमा वापरलेली दिसून येते. माणूस हा पाण्यावाचून दूर राहिलेला दिसून येतो. निसर्ग आणि जंगलाचे कायदे यांचे निरीक्षण झाले. माणसाचे अधिकार, हक्क, स्वातंत्र्य, यांपासून माणसाला दूर रहावे लागले. या सर्व गोष्टींची मीमांसा आंबेडकरांनी केली आणि युगाच्या बदलाची सुरुवात झाली.

“उंच झाडावर बसून वाजवतो मी

शोकधून मी तिथे असत नाही

मी हाफ-डे रजा घेतो

फ्युनरलला हजर होतो

कुणी मला पाहत नाही

मलाही मी सापडत नाही. ”

(पाण्याबरोबर ओघळताना / रॉकगार्डन - 70)

तशीच भूक ही माणसाची मूलभूत गरज आहे. ती जीवनाला पूर्ण आवश्यक असते. कष्टकरी, मठकरी, बुद्धीवादी, चोर, शिपाई, वेश्या, दलाल, नेता, राजा, सम्राट, माणूस, सैतान अशी सर्व भूकेने व्याकूळ झालेली घटक आहेत. त्याचे वर्ग हे वेगवेगळे दिसून येतात. उपाशी माणसाला फारसे आयुष्यमान नसते. भूक ही त्याला फार दिवस जगू देत नाही. उपाशी माणूस, माया, ममता, ईमानदारीने काम करीत असतो. मात्र भूकेमुळे अरुणच्या कवितेने या

गोष्टींना विनोदाची भूमिका निर्माण केलेली आहे. अरुण काळे भूकेला उपरोधाच्या पातळीवर मांडतात.

भूक गरीबासाठी सत्य आहे.

भूक धर्ममार्तंडाचे शिव आहे

भूक धनिकासाठी सुंदर आहे.

(सायरनचे शहर / सायरनचे शहर, - 10)

सायरनचे शहर ही भयकारी वास्तवाचे दर्शन करणारी प्रतिमा काळे यांच्या कवितेने मांडलेली आहे. सायरनचे शहर हे एका नगराचे प्रतीक नाही तर माणसाच्या मनावर भीतीचा पंजा सतत उगारून असणाऱ्या माणसाचे रक्त सांडणाऱ्या हिंस्त्र आणि अमानुष शक्तीचे, युध्दखोर आणि क्रूर शक्तीचे प्रतीक ठरते.

अरुण काळे यांची कविता भारतातील निसर्गाच्या घडामोडींवर सांस्कृतिक वातावरणात काळ आणि अवकाश यांच्या क्षेत्रात माणूस आणि मानवता शोधते. काळे यांनी आपल्या कवितेत क्रांतिबा आणि क्रांतिसूर्य ही दोन प्रतिके म्हणजे वापरलेली दिसून येतात. पिंपळवृक्ष या बोधिवृक्षाखाली सिध्दार्थाला ज्ञान मिळाले. ज्ञान मिळाल्यानंतर एक अनुयायी बोधिवृक्षाची पूजा करू लागला. या धम्माच्या विचाराने हिंदू या धर्माचे सामर्थ्य अडचणीत आले. यातून त्यांनी बोधिवृक्षावर मुंजा राहून असल्याचा आवाज उठवला हा मुंजा इथे अंधश्रद्धेचे प्रतिक ठरते.

अरुण काळे यांच्या कवितेत चिवट, झुंज, जिद्द यांचे प्रतिक म्हणून अनेक कविता निर्माण झाल्या.

केप ऑफ गुड होपला, वळसा घालून जाताना

कुठलाही विचार तुला ओलांडून जाऊ शकत नाही

माणसाच्या मुक्तीचे गाणे तुझ्याशिवाय

पूर्ण हाऊ शकत नाही-----

चळवळीत काम करणाऱ्या सामान्य माणसाच्या दंगलीतील मृत्यूची नोंद घेताना काळे त्यास रिकाम्या बाटलीची उपमा देतात.

निळ्या झाकणाची तसाच तो

निळी टोपीवाला आयएसआय

त्यांच्या छातीवर

(रिकाम्या बाटलीसारखा / नंतर आलेले लोक, - 29)

अरुण काळे यांची कविता संवादात्मक आहे. ती स्वतःशी बोलते तसेच समोरच्या माणसालाही बोलते करते. त्यामुळे त्यांच्या कवितेत प्रश्नार्थक विधानांची रेलचेल दिसते. उदा.रक्ताचा ओघळ एनलाज केल्याने घाट वाहिले ही कल्पना होऊ शकते हा विषद (सायरनचे शहर) या शहराने मला काय दिले ? (सायरनचे शहर) ही गुलामाची रोपं कोण करतंय विकसित ? कोण करतंय वाहतूक कधीची ? (नंतर आलेले लोक) कानावर हात ठेवण्यात कुठचं शहाणपणं ? कुणी केलं हे प्रथम दृष्टकृत्य ? (नंतर आलेले लोक) ही खिडकी दोन हजारावह हे विवर किती हजारावं ? (नंतर आलेले लोक) याप्रकारची असंख्य प्रश्नार्थक विधाने त्यांच्या कवितेत पहायला मिळतात.

त्यांच्या कवितेत शब्दांचा अतिशय काळजीपूर्वक सर्जक असा वापर केला आहे. विशेषण तसेच आडनाव यांचा इथे उपयोग केला आहे. पाण्यात घर, बेघर, उजाड, पाठी बिऱ्हाड, विस्तापित प्रलयांकित या शब्दरूपातून व्यक्ती समूह यांचे उजाडलेपण, बेघरपण मांडलेले आहे. तसेच कवितेत मूलनिवासींचा खाते उतारा, तीनतेरा नऊबारा या शब्दप्रयोगांचा वापर ही केलेला दिसून येतो. जागतिकीकरणच्या संदर्भात उत्पादन मार्केटींग ग्राहकमूल्य इत्यादी घटकांचा उपयोग केलेला दिसून येतो. सीताराम मास्तराच अगतिकीकरण या कवितेत जागतिकीकरण आणि अगतिकीकरण अशी शब्दयोजना वापरलेली आहे. या काही कवितेतून बालगीतांचा, शालेय कवितांचा उपयोग ही केलेला दिसून येतो. तर काही वेळा

येरे येरे पावसा तुला देतो पैसा,

पैसा झाला खोटा,

पाऊस आला मोठा

(पाऊस / नंतर आलेले लोक - 24)

यासारख्या बालगीतांचा उपयोग होतो. अरुण काळे यांच्या दीर्घ कविता असलेल्या दिसून येतात. 'माणूस एक नैसर्गिक प्रतिक्रिया', 'लहानीबाय : लार्जर दॅन लाईफ', 'तू मदरबोर्ड माझ्या संगणकाचा', 'बारकोडिंगवाल्या मुली', 'रामकिसनची इंग्लिश कुत्री' या दीर्घ कविता आहेत. कथन, विचारप्रवण, व्यक्तीस्वभावाचे कथन व अनुभव, संघटन बांधणारी लय या कवितेत मांडलेली दिसून येते. तसेच या कवितेतून गाण्यांचा, बोलीरुपांचा वापरही मोठ्या प्रमाणात झालेला दिसून येतो.

अरुण काळे यांच्या कवितेतील शब्दप्रयोग हा वैशिष्ट्यपूर्ण ठरते. त्यांच्या कवितेत शब्द वापरामध्ये एक प्रकारचा नवीनपणा दिसून येतो. शब्दांच्या अर्थाना नव्या छटा निर्माण करणे, शब्दांची नवी रूपे निर्माण करणे या दोन वेगवेगळे भाषेचे पोत वापरलेले दिसून येते.

केशकलावंतानी शेवटले वस्तरे

जेव्हा माझ एकलव्यीकरण करण्यात आलं तेव्हा

डन म्हणताना भस्मअप नं करणारा माझा हात मी बघितलाच,

तो चंदा माझा मामा कधीच झाला नाही

हे बाटलीक पेयांचे शीतयुद्धे

लोक राशन मांगे मोअर सायबराबाद.

(उदारीकरणाची सायबर खिंड / नंतर आलेले लोक - 30)

असा वेगळा शब्दप्रयोग वापरलेला दिसून येतो. उदारीकरणाची सायबर खिंड, सीताराम मास्तराचं अगतिकीकरण इत्यादी इथे 'उदारीकरण', 'जागतिकीकरण' या शहरांना वेगळा अर्थ लावलेला दिसून येतो. तसेच इंग्रजी-हिंदी अशा विविध भाषिक समाजस्तरातून

विविध वैशिष्ट्यपूर्णा शब्दांचा वापर केला आहे. संगणक, इंटरनेट, विविध माध्यमे, विविध व्यवसाय या शब्दांचा वापरही केलेला दिसून येतो. अरुण काळे यांच्या कवितेतून विशिष्ट शब्दांची योजना - साहचर्य ओळींची लांबी इत्यादी शब्दांची लय मांडलेली दिसून येते.

पोरबाळं तयार झालीत सर्कत

सर्कत येत्यात हिंडून कुटूनबी

जॅकबाय, जॅनबाय जागराला

या घुंबनाक घुंबनाक झिंग

लपा लपा लपा, बघा बघा बघा

बघा लगबगा लगबगा...

(मल्टीलूटालुटीची झिंग लपा लपा /नंतर आलेले लोक - 98)

या दृष्टीने मल्टीलूटालुटीची झिंग लपा लपा ही कविता खूप महत्वाची वाटते. तसेच त्यांचे वाढदिवस झाले शुभेच्छांचे पीक आले, चंगळ चंगळ चंगळ चंगळ चंगळ या प्रकारच्या शब्दांची सांगितीक लय कवितेतून प्रकट होते.

अरुण काळे यांच्या नंतर आलेले लोक या कवितेत अनेक वेगळ्या भाषेचा उपयोग केलेला दिसून येतो. या उदयाचली मित्र, भोरभये पनघटपे, वडाला सात फेरे; करवा चौथचं व्रत, शूर्पणखेचं नाक कापलं जाणं, आम्रपाली, गोरखधंदा अशी वेगवेगळे शब्दबोली भाषेच्या रूपात वापरलेली दिसून येतात. काळे यांनी जागतिकीकरण या संदर्भात, उपभोक्ता, कंड्युमर, गिन्हाईक, नेटिव्हिजन या इंग्रजी शब्दाचा मराठी बोलीभाषेसाठी वापर केलेला दिसून येतो. अॅडिकट या इंग्रजी शब्दाचा वापर, अंडरवर्ल्ड, मल्टिवालय, मॉटिक्स, थिम, कंप्युटर्स फेसलेस, कार्पोरेट, मल्टिनॅशनल या जागतिकीकरणासंदर्भात इंग्रजी शब्दांचा मराठी बोलीभाषेसाठी वापर केल्याचे दिसून येते. तसेच ग्लोबल वार्षिक ब्रायप्रॉडकटस् मॉल, बॉल इंटरनेट, ब्लुटूथ इत्यादी अनेक जागतिकीकरणसंबंधी इंग्रजी राष्ट्रचा वापर मराठी बोलीभाषेसाठी उपयोग केला आहे. तसेच काळेंच्या कवितेतील समाजाची बोलीभाषा कवितेची

भाषा बनलेली आहे. समाजाच्या बोलीचे सखोल ज्ञान आहे. त्यामूळे त्यांच्या कवितेतून प्रकट होणाऱ्या समाजाची स्वतःची स्वतंत्र भाषा दिसते. या समाजाच्या भावना त्यांच्या भाषेतून साकार झालेल्या आहेत.

“मला शोधायचाय एक शब्द
तो भाषापंडितांना माहित नाही
तो सर्वांच्या रक्तातून वाहतो आहे.
जो अजून बोलला गेला नाही”

(मल शोधायचाय शब्द / नंतर आलेले लोक, -18)

हे भाषेचे भान कवीजवळ आहे. या कवितेचे भाषेचे वास्तववादी चित्रण हे या कवितेचे वैशिष्ट्य आहे. डॅशिंग, बिनधास्त, टॅरर, राडा, झापते दादा हे कवितेत येणारे शब्द तसेच येथील जगण्याची रीत पोरं खातात खिमा पाव, ती खते आधा, चावल दाल मारके अशा भाषेतून व्यक्त होते काळे म्हणतात.

“ती आजूबाजूच्या स्वतःच्या पोरांसोबत
मेंढीकोट खेळते किंवा चल्लस आठ
झोपते किंवा लाईटवाले, पोस्टमन
किंवा पालिका कर्मचाऱ्यांना झापते
नागरी सुविधांबद्दल”

(लहानीबाय : लार्जर दॅन लाईफ / नंतर आलेले लोक, -27)

याठिकाणी झोपडपट्टीतील भाषा कवितेत प्रकट होते. तसेच या कवितेत इलेक्ट्रॉनिक्स, डिलीट, अॅन्टीव्हायरस सॉफ्टवेअर, प्रोग्रॅम कवीची ही इंग्रजी भाषा बोलीभाषेच्या माध्यमातून वापरलेली दिसून येते. तसेच या कवितेत मुत्रीतल्या टाईल्ससारखे, कानातल्या, आवाजासारखे, एस.टी. च्या खडखडाटासारखे, छावणीतल्या जनावरांसारख्या हे भाषिक प्रयोग वापरलेले दिसून येतात. अरुण काळे यांच्या कवितेतून एक वेगळी

वैशिष्ट्यपूर्णता दिसून येते.

काळेंची भाषा अतिशय वेगवान आहे. नव्या पिढीची जगण्याची पध्दत, तिचा जीवनाकडे पाहण्याचा दृष्टीकोन या भाषामुळे स्पष्ट जाणवतो. या तुलनात्मक उपहासाची भाषा काळे वापरतात. तसेच देशद्रोही सारख्या शब्दाची जागा मॅचफिक्सिंगसारख्या इंग्रजी समाजाच्या मानसिकतेच्या भाषा हे अरुण काळे यांच्या कवितेचे वैशिष्ट्य असल्याचे दिसून येते. तसेच समाजव्यवहारामध्ये आढळणारे डॅंजरस, जामखूश, मौजूद क्वार्टभर डॅशिंग, फ्रिस्टाईलमधील चॅनल ब्रेक यासारखे शब्द वापरलेले आहेत. या पध्दतीने अरुण काळे यांच्या कवितेची भाषा अनेक पातळीवर वैशिष्ट्यपूर्ण ठरतात.

अरुण काळे यांच्या कवितेतील प्रयोगशीलतेविषयी रफिक सूरज म्हणतात. “एकूण मराठी कवितेचा विचार करता आशय आणि अभिव्यक्ती, भाषा आणि शैली याबाबत मर्हेकरोत्तर कविता वेगळी असल्याचा प्रत्यय येतो. प्रामुख्याने लघुनियतकालिकांच्या चळवळीतून पुढे आलेल्या कोलटकर, चित्रे, ढसाळ, गुर्जर, सुर्वे, डहाके वगैरेंची कविता स्थलकालाच्या संदर्भाच्या पलीकडे जावून शाश्वत सत्याचा शोध घेऊ पाहते. कवितेकडे अधिक गंभीरपणे आणि प्रामाणिकपणे हे कवी पाहतात. या कवींनी आशयाला अनुकूल अशी अविष्कारतंत्रे शोधून आपल्या कवितेचा घाट बांधला आहे. अपरिचित अशा अनुभवविश्वाच्या गाभ्याला स्पर्श करण्यासाठी कवितेची नवी भाषाच या कवितेने घडवलेली दिसते. याच काळात दलित कवितेनेही आशय, शब्दकळा, प्रतिमासृष्टी, शैली इत्यादींच्या अंगाने मराठी कवितेला काही नवे आयाम दिले. यानंतरच्या म्हणजे सत्तर ऐंशीच्या दशकात नारायण कुलकर्णी-कवठेकर, अनुराधा पाटील, विवेक मोहन राजापуре, वाहरु सोनावणे असे काही कवी लक्षणीय कवितालेखन करीत होते. साधारणतः दर दहा-पंधरा वर्षांनी कवींची नवी पिढी येत असते. ते मान्य केल्यास कवठेकर-राजापуре यांच्या नंतरच्या पिढीतील कवी म्हणून भुजंग मेश्राम, अरुणचंद्र गवळी, आनंद विंगकर, नीरजा, राजन गवस, नीलकंठ कदम वगैरेंच्याकडे निर्देश करता येईल. यातही पुन्हा प्रज्ञा लोखंडे, अरुण काळे यांसारखे नव्वदच्या दशकात

अधिक जोरकसपणे पुढे आलेले काही कवी ३०च्या दशकाच्या अखेरीपासून कविता लेखन करताना दिसतात.”

काळेंनी आपल्या कवितेतून बोन्साय, स्पेशल वर्क, ग्रीन बेल्टस, इनडोअर, स्लम डिटर्जट, ट्रान्झीस्टर, जनरेशन गॅप, शार्पव्हिल, गॉर्ड ऑफ ऑनर, हाफ डे, सेल्फ कन्टेन्ड, न्यूऑन, साईन, कॉन्व्हेंट अशा अनेक इंग्रजी शब्दांचा वापर मराठी बोलीभाषेच्या अनुषंगाने केला आहे. काळेंच्या भाषेमध्ये असणारा नागडा, थेटपणा, अरुण काळेंच्या भाषेत आहे. काळेंची भाषापध्दत त्यांचा अनुभव जगाशी संवाद साधण्याची ज्यांनी ज्यांनी जाणीवपूर्वक निवडलेला पर्याय आहे. काळेंची कवितेतील भाषा ही व्यवहारी कंटेपरी भाषा आहे. समकालीन कविता व समकालीन भाषा या भिन्न-भिन्न असतात. या भाषेत छंदात वापरता येणाऱ्या विविध लयी, भाषेचे ठेके, किंवा कलाकुसर, राहत नाही गप्पा मारण्यासारखी ही भाषा असते. भाषा ही कवितेची आणि कविता निकड असल्याने आशय अभिव्यक्ती आणि अनुभूती यांच्या कविता पेललेल्या असतात. म्हणून अरुण काळ्यांच्या कवितांचा विचार करताना त्यांच्या या प्रकारच्या भाषांची आठवण येते विरनस सारंग यांनी काळेंच्या कवितेच्या भाषेसंबंधी सुंदर मांडणी करून त्यातील सौंदर्य विशद केलेला आहे. त्यामुळे काळे यांच्या कवितेची भाषा आणि शैली वैशिष्ट्यपूर्ण आहे.

अरुण काळे यांच्या कवितेचे भाषिक विश्लेषण करताना नंदकुमार मोरे म्हणतात, “ही कवीची भाषा अत्यंत गतिमान आहे. नव्या पिढीची जगण्याची रीत, तिचा जीवनाकडे पाहण्याचा दृष्टीकोन या भाषेमुळेच ठळकपणे जाणवतो ही भाषा गतिशील असली तरी वाचकाला अंतर्मुख करण्यामध्ये कमालीची यशस्वी होते. काळे शब्दांची निव्वळ, ओळींची मांडणी, ओळीमधला ताल, आंदोलने याबाबतीत विशेष दक्षता घेताना दिसतात. ते कोठेही कृत्रिमपणे पोझ घेऊन अनफिट शब्द कवितेमध्ये वापरत नाहीत. उदा. आधुनिकतेचे जवळ राहतात / सुकलेले लोक (पृष्ठ 64) या काव्यपंक्तीमध्ये येणारा सुकलेले लोक हा शब्द कवीच्या मनातील अभिप्रेत अर्थाचा निचरा करतो. काळे यांच्या कवितेतील भाषेची मोडतोड ही

बाब स्वतंत्र चर्चा करण्याइतकी व्यापक आहे. माहिती तंत्रज्ञानाचं कोलीत, मरणचा रियाझ, कवितांच रिमिक्स, टर्मिनेटसारखी प्रजनन क्षमता, पुरोगामी दुकानात असे भाषा प्रयोग या संदर्भात विचारात घेण्यासारखे आहेत. ओढा खळखळतो / संडासातील फ्लशसारखा / पिंजऱ्यातील श्वापदांसारखे / पोटात फिरतात आवाज / हॉर्नसारखं रडतय बाळ / डोअरबेलसारखा गातोय पक्षी (पृष्ठ 21). शिवाय वरील काव्यपंक्तीतील तुलनात्मक उपहासाची भाषा काळे यांच्या कवितेचे विशेषच मानावे लागेल. ही भाषा त्यांच्या संवेदनशीलतेचा प्रत्यय देते. वरील काही कविता पाहता, झपाट्याने बदलणाऱ्या समाजाच्या मानसिकतेचे चित्र उभे करणारी समकालीन भाषा कवीने जाणीवपूर्वक आत्मसात केलेली दिसते.”⁸

कवी अरुण काळे हे दलित कवीपैकी एक वेगळ्या स्वरूपाचे कवी आहेत. त्यांच्या कवितेतील भाषाशैली ही वैशिष्ट्यपूर्ण आहे. तसेच जनसामान्यांना समजेल अशा वृत्तीची कविता अरुण काळेंच्या भाषाशैलीच्या कविता आढळून येतात. अरुण काळे यांच्या कविता या अत्यंत आशयपूर्ण पुनःप्रत्ययाचा आनंद देणारी, कोणत्याही वाङ्मयीन पातळीवर लढू-भिडू देऊ शकणारी चळवळीशी कायम नात राखून असलेली कविता आहेत. त्यामुळे त्यांची भाषाशैली ही विचारी, भावनात्मक, संघर्षात्मक, वेगळ्या भावनेतून निर्माण झालेली आहे.

अरुण काळेंनी आपल्या कवितेतून आपल्या भाषाशैलीची मांडणी सरळ, नीटनेटकी केलेली आहे. त्यामुळे त्यांच्या कवितेतून एक वेगळाच बोध जाणवतो. काळे यांनी आपल्या भाषाशैलीने अनेक कविता लिहीलेल्या दिसून येतात. त्या कवितेतून अरुण काळे यांचे नाते एका मानव जातीशी असणारे नाते हे कवितेतून त्यांना दिसून येते म्हणून कवी म्हणतो. भाषाशैली जनसामान्यांना समजेल अशा स्वरूपाची आहे. त्यामुळे काळे यांच्या कविता वाचताना मन बहरून जाते. तसेच मन प्रसन्न, आनंदीत, प्रफुल्लित होवून जाते म्हणून काळे यांची कविता ही एक वैशिष्ट्यपूर्णतेने भरलेली दिसून येते.

या सर्व गोष्टीवरून कवी अरुण काळे यांच्यामध्ये असणारी कवितेची जाणीव कवितेला दिलेले रूप, दिशा, भावनात्मकता यातून कवीचे ज्ञान समजून येते. त्यामुळे सर्व कवीपैकी अरुण काळे हे वेगळ्या भूमिकेतून साकार झालेले कवी वाटतात. त्यांची कविता लिहिण्याची रीत पध्दत ही मनाला मोहून जाते. त्यांच्या कविता या वेगवेगळ्या शैलीतून निर्माण झालेल्या आहेत. या कवितेतून वेगवेगळा बोध निर्माण झालेला दिसून येतो. मानवी जीवनावर आधारीत अरुण काळे यांच्या कविता या मनाला चटका देणाऱ्या अशा आहेत.

त्यामुळे अरुण काळे हे समकालीन कवितेतले वेगळे कवी वाटतात. त्यांच्या कवितेमध्ये असणारी तन्मयता, भावनिकता, संघर्षात्मता ही वेगळ्या जाणीवातून निर्माण झालेली आहे. त्यांच्या कवितेच्या लेखनाची शैली ही बहारदार आहे. या त्यांनी आपल्या कवितेतून वेगळी दिशा मांडल्याची दिसून येते म्हणून काळे महत्त्वाचे वाटतात. त्यामुळे त्यांच्या कवितेतून उत्तमप्रकारे भाषा व शैलीचा प्रयोग केला आहे.

प्रकरणाचा सारांश :

अरुण काळे यांच्या कवितेतील भाषा आणि शैलीचा विचार या प्रकरणात केला आहे. प्रकरणाच्या सुरवातीस भाषा आणि शैली यांचा अभ्यास केला आहे. प्रत्येक कवी हा वेगवेगळ्या भाषेचे रूप आपल्या कवितेत वापरत असतो. त्यामुळे तो प्रत्येक भाषा ही निवडताना त्यांची जुळवाजुळव करित असतो त्यामुळे कवितेचे स्वरूप स्पष्ट होण्यासाठी साहित्यात भाषा आणि शैली या गोष्टींचा वापर होत असतो.

म्हणून प्रस्तुत ठिकाणी अरुण काळे यांच्या कवितेतील भाषा आणि शैलीचा एकत्रितपणे अभ्यास केलेला आहे.

अरुण काळे यांच्या कवितेची भाषा व शैली या पातळ्यांवर विविधता आहे. त्यांच्या कवितेत भाषेचा आणि शैलीचा वेगवेगळ्या दृष्टीने विचार केलेला दिसतो. अरुण काळे यांनी

अनेक कवितेतून इंग्रजी शब्दांचा वापर मराठीबोली भाषेसाठी केला आहे. बोन्साय, स्पेशन वर्क, ग्रीन बेल्टस्, इनडोअर स्लम, डिर्टजंट, ट्रान्झ्नीस्टर, जनरेशन गॅप, शार्प व्हिल, गॉड ऑफ ऑनर, हाफ डे, सेल्फ कन्टेन्ड, न्यूऑन, साईन, कान्क्हेट अशा अनेक इंग्रजी शब्दांचा वापर मराठी बोलीभाषेच्या अनुषंगाने केला आहे.

काळ्यांची कविता भाषेतील नवनवीन प्रयोग करते. भाषा आणि शैलीच्या अंगाने ही कविता प्रयोगशील आहे. त्यामूळे काळे यांच्या कवितेची भाषा आणि शैली वैशिष्ट्यपूर्ण आहे.

संदर्भ

1. भालचंद्र नेमाडे, साहित्याची भाषा, औरंगाबाद, साकेत प्रकाशन, पहिली आवृत्ती, 1987, पृ. 4
2. भालचंद्र नेमाडे, उ.नि., पृ. 48 व 49
3. रमेश धोंगडे, आत्मलक्ष्मी समीक्षा, पुणे, दिलीप राज प्रकाशन, प्रथमावृत्ती, 1985 पृ. 2
4. वसंत आबाजी डहाके, कवितेविषयी, औरंगाबाद, स्वरूप प्रकाशन, प्रथम आवृत्ती, 1999 पृ.144
5. भालचंद्र नेमाडे, उ.नि., पृ.क्र. 48 - 49
6. इंद्रजित भालेराव, साधना, अंक 11 : 3, 3 नोव्हेंबर, 2007, पृ. 61
7. रफिक सूरज, आवडनिवड, पुणे, दर्या प्रकाशन, प्रथमावृत्ती, डिसेंबर, 2008, पृ.93
8. नंदकुमार मोरे, नंतर आलेले लोक : भाषिक विश्लेषण, नवाक्षर दर्शन, वर्ष 4, अंक 3-4, एप्रिल - सप्टेंबर, 2008, पृ. 63